

ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОТРЕБ ЯК ПЕРЕДУМОВА ВИНИКНЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 159.9: 316.628.29

ЛЮТА Л.П.

канд. соціол. наук, асистент кафедри
соціальної роботи факультету психології КНУ
ім. Тараса Шевченка, м. Київ

У статті проаналізовано інституціалізацію соціальних потреб. Продемонстровано, що становлення соціальної роботи відбувається тоді, коли індивідуальна потреба перетворюється на потребу групи, спільноти, суспільства. Пошук та задоволення потреб клієнтів є початком професійної соціальної роботи. Виокремлено три протоформи соціальної роботи: княжа та церковна благодійність, суспільна допомога.

Ключові слова: *інституціалізація, етапи інституціалізації, соціальні потреби, потреби клієнтів соціальної роботи, протоформи соціальної роботи, благодійність, соціальна допомога.*

ИНСТИТУАЛИЗАЦИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ПОТРЕБНОСТЕЙ КАК УСЛОВИЕ ВОЗНИКНОВЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ

В статье проанализирована институциализация социальных потребностей. Подчеркивается, что становление социальной работы происходит тогда, когда индивидуальная потребность превращается в потребность группы, общины, общества. Поиск и удовлетворение потребностей клиентов есть началом профессиональной социальной работы. Выделены три протоформы социальной работы: княжеская и церковная благотворительность, общественное признание.

Ключевые слова: *институциализация, этапы институциализации, социальная потребность, потребности клиентов социальной работы, протоформы социальной работы, благотворительность, социальная помощь.*

Постановка проблеми. Сукупність взаємопов'язаних інститутів утворює цілісну соціальну організацію – суспільство. Їх призначення полягає у налагодженні відповідності між інституційними формами та новими потребами суспільства. Однак, сьогодні у зв'язку зі зміною способу життя, ми можемо зафіксувати ситуацію, коли наявні інституційні форми соціальної роботи не відповідають змісту та характеру потреб клієнтів соціальної роботи.

Передумовою виникнення будь-якого соціального інституту є стійка соціальна потреба. Вона може бути задоволена тільки в процесі взаємодії. Інститути покликані організувати спільну діяльність щодо задоволення тих чи інших соціальних потреб [3, С.6]. Виникнення певних суспільних потреб, які притаманні саме цьому інституту, і є першим необхідним етапом інституціалізації.

Соціальні інститути мають надіндивідуальний характер з притаманними тільки їм системними якостями. Передусім, це система цінностей, норм, ідеалів, обмежень, а також зразків поведінки [8]. Сама наявність цих елементів не забезпечить функціонування інституту, тому необхідно, щоб вони були засвоєні в процесі соціалізації й утілилися у формі соціальних ролей і статусів. На другому етапі інституціоналізації відбувається виокремлення способу задоволення потреби та його фіксація у нормах і правилах поведінки.

Конструювання звичних дій впливає на розподіл праці, розподіл ролей, сприяє виникненню інновацій. Якщо соціальна ситуація повторюється, у нас формується звичка діяти певним чином. П. Бергер і Т. Лукман визначають цей процес як “хабітуалізація” (“*habitus*” – звичка), і саме вона є початком будь-якої інституціоналізації. “Хабітуалізація” означає, що будь-яку дію можна повторити в майбутньому в такий самий спосіб і доклавши тих самих зусиль. Інституціоналізація з’являється там, де існує типізація узвичаєних дій [1]. За високого рівня суспільної значущості такого способу дії – вона закріплюється на правовому (законодавчому) рівні. Це і є третім етапом інституціоналізації.

Четвертим і головним етапом інституціоналізації є організаційне оформлення. Зовні соціальний інститут уявляється як сукупність осіб, установ, що наділені певними матеріальними засобами і виконують певні соціальні функції. Соціальний інститут вимагає постійного відтворення усталеного способу дії. Для цього утворюються спеціальні організації й розпочинається підготовка фахових кадрів [8].

Однак зі зміною соціальної ситуації домінуючі соціальні інститути починають втрачати свої позиції в суспільстві. Соціальна потреба, яку вони задовольняли, стає неактуальною, як наслідок змінюється система цінностей, тобто відбувається деінституціоналізація. Задля нової системи координат потрібен новий соціальний інститут, який буде контролювати ситуацію. Це можна вважати п’ятим етапом інституціоналізації. Усі етапи розгортаються по колу, змінюючи один одного. Водночас процес може зупинитися на будь-якому етапі.

Основні особливості історичного розвитку і сучасного стану соціальної роботи розглянуто у працях російських вчених І.М.Гурової, Л. Г. Гуслиякової, О.С.Новак, П. Д. Павленка, М. В. Фірсова, Є. І. Холостової, Б. Ю. Шапіро, а також українських М. П. Лукашевича, І. І. Миговича, В. І. Полтавця, Г.М.Попович, Л.Т.Тюпті, Ю.М.Швалба.

Мета нашого дослідження з'ясувати як зміни в соціальній ситуації, які спричиняють появу нового способу життя, змінюють характер соціальних потреб. Відповідно гіпотеза дослідження - інституціоналізація соціальної роботи фіксується у зміні змісту соціальних потреб.

Потреба – нужда у будь-чому, що об'єктивно необхідне для підтримання і розвитку організму, особистості, соціальної групи та суспільства у цілому. Відсутність бажаного породжує прагнення змінити такий стан. Потреба є внутрішнім стимулом активності. Потреба постає як особливий стан психіки, що сприймається або усвідомлюється як напруга чи незадоволення. Він є відображенням невідповідності між внутрішнім станом і зовнішніми умовами діяльності [2]. Потреба має бути усвідомлена. У свідомості відображається її предметний зміст. Тільки після розуміння людиною того, в чому сенс нової потреби, вона може спрямувати свою активність на пошук способу або предмета її задоволення. Лише актуальні потреби мають спонукальну силу, а їх предметний зміст відображається у сформованій системі цінностей.

Найбільш ґрунтовний аналіз потреб представлено в працях А. Маслоу. Він презентує їх у вигляді ієрархії, розпочинаючи з найнижчого рівня:

- фізіологічні потреби (голод, спрага, секс);
- екзистенційні потреби у (безпеці, комфорті, якості життя);
- соціальні потреби (прагнення у любові, прийнятті, приєднанні);
- потреба у повазі (самоповазі, високій оцінці власних досягнень, підвищенні компетентності та власного значення);
- духовні потреби (пізнання, самоактуалізація, самовираження, самоідентифікація, реалізація потенціалу) [4].

Усі зазначені потреби мають бути задоволені послідовно від найнижчого до найвищого рівня, що відновлює втрачену рівновагу.

Загалом соціальні потреби постають як поєднання біологічної та соціальної складової. Біологічне проявляється у вроджених прагненнях. Соціальне формується в процесі соціалізації, входження особистості у суспільство та сферу міжособистісних відносин. Використовуючи ієрархію А.Маслоу, можна зауважити, що зміст фізіологічних і екзистенційних потреб є вродженим. Наповнення конкретним змістом соціальних потреб залежить від соціального середовища, якості життя, місця в соціумі. Це не означає, що чим вища посада та вища якість життя – вищий рівень потреб. Досить важко

впливати на процес засвоєння цінностей. Наприклад, в неблагополучній сім'ї одна дитина має прагнення до самоактуалізації, а інша задовольняє тільки фізіологічні потреби. Хоча батьки в них ті самі, та й соціальна ситуація однакова. Більшість психологічних теорій балансує між мірою впливу біологічного та соціального.

Суб'єктивно потреби можуть бути представлені у вигляді емоційно забарвлених бажань, потягів, прагнень.

Підтримка людини як біологічної істоти проявляється у потребі: повітря, їжі, безпеки, підвищенні якості життя. Незадоволені біологічні потреби можуть знаходити своє вираження у агресивній поведінці й антисоціальних вчинках. Соціальна складова потреб проявляється у: 1) прагненні належати до певного кола людей; 2) набути визнання; 3) мати повагою; 4) необхідності спілкування; 5) наявності соціальних зв'язків; 6) турботі про ближнього; 7) увазі до себе; 8) прагненні спільної діяльності.

Базові потреби клієнтів соціальної роботи не відрізняються від потреб загальнолюдських, проте вони мають свої особливості. Відповідно до класифікації, запропонованої Швалбом Ю.М., можна виокремити такі потреби, які є наслідком зазначених проблем. Це потреби у залученні до соціально-економічного процесу, потреби в соціальній адаптації, потреба в соціалізації та потреба у виключенні (виході) з маргінальної групи [6].

Для розуміння сутності процесу інституціалізації соціальної роботи головним є процес, коли індивідуальна потреба перетворюється на потребу групи, спільноти, суспільства. Становлення соціальної роботи – це формування потреб на соціальному рівні. Наявності соціальної потреби у престижі та визнанні недостатньо для зміни способу життя. Коли одна спільна соціальна потреба стає сутнісною характеристикою групи, з'являється соціальна робота.

Розрізняють соціальні потреби залежно від спрямування: для себе (самоствердження, спілкування, володіння власністю); для інших (альтруїзм, служіння для інших, захист слабкого, безпорадного, безкорисливе спілкування); разом з іншими (потреба в безпеці, свободі, приборканні агресії, об'єднання для вирішення актуальних завдань, зміна політичних режимів) [2].

Першою соціальною потребою для інших (ми виокремлюємо її як протоформу соціальної роботи) – була благодійність. Це надання безкорисливої допомоги для тих, хто потребує. Вона характеризується невимушеністю та вільним вибором

виду, місця, часу, а також змісту допомоги. Це може бути як передання знань, умінь, предметів і засобів, так і виконання певних робіт.

Розуміння милостині як однієї з форм благодійності наводить словник Ф. А. Брокгауза і І. А. Єфрона. Милостиня по суті своїй не подається організації, вона подається тому, хто простягає руку, хоча він мав би змогу докласти цю руку до праці. Суспільне піклування поширює свою допомогу тільки на тих, хто не в змозі доглянути себе самостійно і не робить із своєї потреби наживи [5].

Зазвичай в історії соціальної роботи описується становлення та розвиток різних форм соціальної допомоги. Передовсім, аналіз спрямовано на вивчення різних форм благодійності, з якої і почалася інституціалізація соціальної роботи.

Можна виокремити три протоформи соціальної роботи: княжа та церковна благодійність, суспільна допомога.

Таблиця 1

Протоформи соціальної роботи

Історичний період	Характеристика етапу	Переважаюча форма соціальної роботи	Потреби, які задовольняються
1. V до н.е. – XV ст.	Поява держав вимагає допомоги нужденним, як популізм для підсилення влади	Княжа (царська, королівська) благодійність	Задоволення потреб самого князя (царя, короля). PR, власна розкрутка, самовдоволення, самоактуалізація
2. I - XV ст.	Прийняття християнства	Церковна благодійність	Дотримання 10 Божих заповідей
3. XV-XVI ст.	Вводиться контроль, перепис. Обмеження пересування жебраків. Адресна допомога своїм	Суспільна допомога в громаді (спільноті)	Вирішення проблем з маргіналізацією особистості. Зняття соціальної напруги. Підтримка стабільності. Боротьба з масовим злидарюванням

Благодійність виконує у суспільстві різні функції, як, наприклад, починаючи від зняття соціальної напруги, віри у

можливість соціальної рівності та справедливості й завершуючи почуттям самовдоволення та вірою в краще майбутнє від кожного благородного вчинку.

Система суспільної допомоги завжди мала чітко означені норми, які визначали, хто і за яких умов може отримати захист. Перелік цих категорій визначався суспільною користістю і підвищенням ефективності функціонування соціуму, а не потребами нужденних.

Соціальна допомога у державах Стародавнього Сходу характеризується вільним вибором методів і форм, що за своєю сутністю є благодійністю. В основі правових документів найдавніших держав є традиції і звичаї, а норми повсякденної моралі базувалися на ідеях поваги і шанобливого ставлення до людей похилого віку і батьків, на милосерді до дітей і калік. Однак, кому і в якій формі допомагати, вирішував на власний розсуд особисто правитель. У людей, які потребують допомоги, ніколи не запитували, в якій формі краще вирішити їхні проблеми.

У Давніх Афінах склалася така система соціальної допомоги, коли частину благодійних функцій брала на себе держава: організація всенародних свят, надання соціальної допомоги синам воїнів, що загинули на війні, допомога у неврожайні роки голодуючим і відрядження громадян у подорожі. Однак системною державною допомогою це назвати не можна, оскільки надавалася вона ситуативно. Це було специфічне державне бачення того, що потребують громадяни.

У сучасному розумінні соціальна допомога – це підтримка у грошовій чи натуральній формі, що надається з урахуванням законодавчо встановлених гарантій із соціального забезпечення за рахунок засобів місцевих органів влади, позабюджетних і благодійних фондів. Мета – диференційована допомога нужденним. Громадянин може на неї розраховувати у зв'язку з віком, станом здоров'я, соціальним положенням, недостатнім забезпеченням засобами існування. Отримати її можна у вигляді пенсій, допомог, обслуговування людей похилого віку, хворих, турботи про дітей [7].

За часів Київської Русі паралельно починає розвиватися як княжа, так і церковно-монастирська благодійність. Князі передусім зміцнювали власні державні позиції, а потім популяризували християнство. На підтвердження цього можна навести правило подачі милостині. Хто її отримує, має обов'язково знати ім'я свого благодійника, щоб у молитві подякувати персонально. Княжа благодійність у Київській Русі не вийшла за межі приватної допомоги. Вона базувалася на

особистому бажанні, а державної системи благодійності не існувало. Система не сформувалася тому, що допомога була не обов'язком, а лише правом князя.

Усі форми княжої благодійності було спрямовано на задоволення потреб самого князя, його взаємодію з народом. Протиставленням до княжої була церковна благодійність, яка задовольняла потребу в дотриманні 10 заповідей Господніх. Це не особисті потреби самого ченця, що не перечує наявності власних альтруїстичних прагнень, любові до ближнього та щирої жертовності. Потреба у благодійності завжди чужа. Це потреба благодійника, а не того, хто її отримує. Безпосередньо потреби віруючих не аналізувалися. Ченці у своїй діяльності керувалися нормами і правилами, регламентованими системою християнських цінностей. У XIII ст. чітко були прописані форми соціальної допомоги церкви: допомога вдовам, посаг дівчатам, викуп полонених. Водночас на Русі існував культ юродивих і блаженних.

У XV–XVI ст. в Західній Європі, коли домінуючим соціальним інститутом була церква, соціальна допомога набула нових форм. Вона виконувала функцію амортизації, пом'якшуючи протиріччя, які існували в суспільстві, переводячи їх у морально-етичний план.

Економіка існувала на рівні відтворення. Потреби населення залежали від того, до якої верстви належали. Праця не мала на меті економічного прогресу. Вона була спрямована на те, щоб дати харчування, забезпечитися від ледарства та інших джерел зла, підкорити хтивість, творити милостиню.

Перші спроби аналізу соціальної ситуації з'являються в епоху Відродження. Зменшення кількості населення під час епідемій призвело до подорожчання робочої сили. У XV ст. змінилося ставлення до здорових жебраків. Обмежені ресурси та замкнене проживання спонукали до обліку та обмеження місць, де можна просити. Чужаки могли перебувати у місті не більше ніж три доби, а місцеві були зареєстровані та платили податки. Так у XV ст. виникає третя протоформа соціальної роботи – суспільна допомога.

Громадська, спільнотна форма благодійності була природною потребою самої громади, яка вимагала підтримки гомеостазису життя. Потреби, які задовольнялися: вирішення проблем з маргіналізацією особистості; зняття соціальної напруги; підтримка стабільності; запобігання масовому злидарюванню. Третя протоформа ілюструє неформальний тип допомоги.

Усі зазначені вище форми (княжа та церковна благодійність, суспільна допомога) існують і сьогодні. Соціальні потреби, які були тисячоліття тому, залишаються так само актуальними. Завжди були і будуть люди, які бажають творити добро або стверджуватися за рахунок благодійних вчинків. Княжа благодійність сьогодні – це меценати, спонсори, філантропи. Церковна благодійність для багатьох залишається єдиною можливістю вижити. У суспільствах, де громада є основною формою проживання, прагнення вберегти стан рівноваги буде спонукати до допомоги ближньому, оскільки від цього залежить власне благополуччя. Суспільна благодійність існує там, де ні на кого розраховувати, крім тих, хто поряд.

Щоб зрозуміти сутність інституціалізації соціальної роботи, слід відповісти на два запитання. Перше, чи всі благодійні вчинки ми робимо виключно для себе, щоб виправдатися, замолити гріхи, бути кращим у власних очах? Друге, в якій мірі в наших благодійних вчинках є думка про ближнього? Наскільки допомога, яку ми пропонуємо, відповідає запитам? Коли з'являється відповідь на друге запитання, з'являється справжня соціальна робота.

Уся історія соціальної роботи до XVI ст. постає в образах того, хто допомагає (подає), – імператор, князь, король, цар. Переважно протоформи соціальної допомоги були несистемними, безадресними, без аналізу потреб населення. Той, хто допомагав, сам вирішував, у якій формі та кому слід допомогти. Історія соціальної роботи в країнах Стародавнього Сходу, Давньої Греції та Риму, в Київській Русі, за доби раннього Середньовіччя, Відродження – це аналіз форм благодійності. З V ст. до н. е. до XVI ст. н. е. – протосоціальна робота.

Враховуючи вищезначене, ми дійшли таких *висновків*. Інституціалізація соціальної роботи пов'язана з переміщенням акцентів від задоволення потреби бути кращим у власних очах до задоволення безпосередньої потреби ближнього. Зміна потреб відбувається зі зміною способу життя. Кожен новий спосіб життя є початком нового етапу інституціалізації соціальної роботи. Зміна способу життя детермінує появу нових соціальних потреб, які починають задовольнятися в нових формах соціальної роботи. До XVI ст. соціальна робота існувала у неінституційних формах. Коли сім'я, церква та громада перестають вирішувати соціальні проблеми населення, з'являється інституціалізована соціальна робота.

Коли сучасні форми організації життя перестають задовольняти існуючі соціальні потреби, відбувається зміна спо-

собу життя. Перспективними напрямками досліджень є аналіз ознак за якими можна зафіксувати зміни. Серед найбільш актуальних можна вказати: зміна соціальних потреб; зміна системи ціннісних орієнтацій, ідеології; зміна системи очікувань, життєвих пріоритетів, цілей; зміна оцінки якості життя.

Література

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Е. Руткевич (пер. с англ.). – М.: Медиум, - 1995. – 333 с.
2. Бережной Н.М. Человек и его потребности. – М.: Форум, 2000. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://lib.vvsu.ru/books/servis/>
3. Головаха Є., Паніна Н. Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 5–22.
4. Маслоу А. Мотивация и личность. 3-е изд. / Пер с англ., СПб., Питер 2003 р., 352 с.
5. Признание общественное // Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона: В 86 томах. – СПб., 1890 – 1907. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.vehi.net/brokgauz/index.html>
6. Психологія соціальної роботи: підручник / за ред. Ю.М.Швалба, К., ВПЦ «Київський університет» 2010 р., 272 с.
7. Социальная работа: словарь-справочник / под. ред. В. И. Филоненко. – М., 1998.
8. Соціологія: Навч. посіб./С.О.Макеєв, В.П.Чорноволенко, В.Л.Оссовський та ін., С.О.Макеєв (ред.) – 2 вид. і доп., К.: Знання, 2003. – 454 с.

The article analyzes the institutionalization of social needs. It is emphasized that the development of social work occurs, when the individual need is changing into the need of a group, community, society. Search and customer's satisfaction is the beginning of the professional social work. There are three protoforms of social work: the Prince and Church charity, public charity.

Keywords: *institutionalization, stages of institutionalization, social needs of clients of social work, protoforms of social work, charity, social assistant.*